

Grażyna Dymańska

BIBLIOTEKI NAUKOWE W KRAKOWIE PODCZAS OKUPACJI HITLEROWSKIEJ 1939—1945¹

W podejmowanych badaniach nad dziejami instytucji kulturalnych i naukowych Krakowa w okresie okupacji hitlerowskiej istotne miejsce winny zająć problemy krakowskich bibliotek. Dotychczasowy bowiem dorobek wiedzy w omawianym przedmiocie przedstawia się raczej skromnie. Nieliczne publikacje mają charakter przyczynkowy, informacje są zbyt ogólne, a tym samym nie mogą dać pełnego obrazu dziejów krakowskich bibliotek w latach wojny.

Najliczniejsza grupa opublikowanych na ten temat artykułów pochodzi z lat 1945–1949. Są to prace pisane na gorąco, mają charakter sprawozdań z działalności podczas wojny. Najczęściej rejestrują straty poniesione przez biblioteki w wyniku niszczycielskiej działalności hitlerowców². Uwaga piszących skierowana była głównie na losy Biblioteki Jagiellońskiej z podkreśleniem jej udziału w obronie polskiej nauki i kultury. Pierwszą publikacją rejestrującą najważniejsze fakty z okupacyjnych dziejów krakowskich bibliotek był artykuł Mariana Friedberga "Archiwa i biblioteki"³. Szczególne znaczenie i dużą wartość naukową ma praca Edwarda Kuntzego "Dzieje Biblioteki Jagiellońskiej pod okupacją niemiecką w okresie od 1 września 1939 do 18 stycznia 1945 r."⁴, w której autor zawarł również informacje dotyczące innych księgozbió-

¹Artykuł jest fragmentem obszerniejszej rozprawy pisanej pod kierunkiem doc. dr hab. Jerzego Jarowickiego.

²K. Buczek: Biblioteka Muzeum Czartoryskich w Krakowie. "Bibliotekarz", 1946, nr 1-2, s. 25-26; K.L.: Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności. "Kwartalnik Historyczny" 1949, z. 1-4, s. 379; M. Woźdź i A. Nowak: Biblioteki polskie po wojnie. "Wiedza i Życie" 1947 nr 1/2, s. 151-156.

³M. Friedberg: Archiwa i biblioteki. W: Kraków pod rządami wroga, Kraków 1946 s. 94-120.

⁴E. Kuntze: Dzieje Biblioteki Jagiellońskiej pod okupacją niemiecką w okresie od 1 września 1939 do 18 stycznia 1945 r. "Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej" 1975 nr 1/2, s. 5-57.

rów i bibliotek, włączonych w latach 1939-1944 do "Jagiellonki". Wzrost zainteresowań działalnością i losami bibliotek, przede wszystkim Biblioteki Jagiellońskiej, nastąpił w latach siedemdziesiątych. Zwraca między innymi uwagę badacz artykuł Heleny Lipskiej "Biblioteka Jagiellońska w czasie okupacji hitlerowskiej"⁵ z uwagi na rzeczowość oraz bogaty materiał informacyjno-dokumentacyjny.

Z tego bardzo pobieżnego z konieczności przeglądu wybranych pozycji i piśmiennictwa wynika, iż istnieje potrzeba całościowego ujęcia dziejów bibliotek krakowskich, porządkującego rozproszone po różnorodnych źródłach informacje, wzbogaconego nowymi materiałami. Artykuł niniejszy, nie spełniający w pełni tego zadania, stanowi jedynie próbę nakreślenia dziejów naukowych bibliotek Krakowa w czasie okupacji hitlerowskiej. Powstał w oparciu o opublikowane materiały, dokumenty archiwalne, a także na podstawie wspomnień świadków minionych wydarzeń.

W dziejach naukowych bibliotek w Krakowie w latach 1939-1945 można wyszczególnić trzy etapy. To zadecydowało niejako o strukturze artykułu, w którym wyodrębnione są trzy części poprzedzone krótką informacją o stanie bibliotek naukowych w Krakowie w 1939 roku.

P i e r w s z y e t a p w ich dziejach przypada na ostatnie miesiące przed wrześniem 1939 roku i trwa do momentu, gdy wskutek zarządzeń hitlerowskiego okupanta zbiory pięciu omawianych w artykule bibliotek przeniesione zostały do pomieszczeń Biblioteki Jagiellońskiej, w których pozostały aż do 1945 roku.

D r u g i e t a p - to okres "pobytu" zbiorów w "Jagiellonce", natomiast okres po wyzwoleniu do momentu opuszczenia Biblioteki Jagiellońskiej oraz pierwsze miesiące funkcjonowania stanowią e t a p t r z e c i, kończący tragiczną kartę w historii bibliotek. Do Biblioteki Jagiellońskiej w okresie okupacji przeniesione zostały następujące biblioteki naukowe: Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności, Biblioteka Akademii Górniczej, Biblioteka Akademii Handlowej, Biblioteka Akademii Sztuk Pięknych, Centralna Biblioteka Pedagogiczna Kuratorium Okręgu Szkolnego Krakowskiego. Osobno omówione zostaną losy trzech bibliotek naukowych tj. Biblioteki Muzeum Przemysłowego, Biblioteki Czarotoryskich oraz Biblioteki Wojskowej, jako że przez cały okres okupacji pozostały w swoich pomieszczeniach.

Pewną trudność stanowi ustalenie liczby bibliotek naukowych Krakowa w 1939 roku. Na podstawie badań przeprowadzonych przez Jadwigę

⁵H. L i p s k a: Biblioteka Jagiellońska w czasie okupacji hitlerowskiej, "Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej" 1979 nr 1/2, s. 131-147.

Bornsteinową wiadomo, iż było ich 45⁶. Są to dane z 1927 roku. Autorka do grupy tej zaliczyła biblioteki posiadające zbiory "bądź z zakresu nauk teoretycznych, bądź stosowanych, bądź też z dziedziny sztuk pięknych"⁷. Liczba ich do roku 1939 mogła ulec zwiększeniu lub zmniejszeniu. Dokładnymi danymi w tym względzie dotąd nie dysponujemy. "Rocznik Polityczny i Gospodarczy" z 1948 roku w grupie "polskie biblioteki naukowe" wymienia wszystkie wyżej wspomniane, prócz Biblioteki Muzeum Przemysłowego⁸. Biblioteki te w latach trzydziestych należały do najzasobniejszych bibliotek naukowych nie tylko Krakowa, ale i całego kraju.

Lata trzydzieste XX wieku były okresem pomyślnego rozwoju krakowskich bibliotek naukowych. Doskonalenie nowych form pracy i organizacji wiązało się z zadaniami, jakie stawiała przed bibliotekami sytuacja polityczno-kulturalna kraju oraz z faktem tworzenia z nich warsztatów pracy naukowej. Działania czołowych przedstawicieli polskiego bibliotekarstwa skierowane były z jednej strony na podnoszenie poziomu zawodowego bibliotekarzy, z drugiej zaś na unowocześnianie sposobów gromadzenia, udostępniania a w szczególności opracowania zbiorów. Pomnażanie zasobów księgozbiorów dyktowało potrzebę ich wszechstronnego opracowania. Prace prowadzone w tym kierunku, a głównie w Bibliotece Jagiellońskiej oraz Bibliotece Polskiej Akademii Umiejętności, związane były z reformą starych katalogów oraz tworzeniem nowych.

Największym osiągnięciem tego okresu było wybudowanie w latach 1931-1939 nowego gmachu Biblioteki Jagiellońskiej według projektu Wacława Krzyżanowskiego⁹. Gmach ten odpowiadał wszelkim wymogom nowoczesnego budownictwa bibliotecznego. Istotne zaś znaczenie dla Biblioteki Akademii Handlowej miał rok 1938, kiedy to na mocy Statutu nadającego uczelni prawa akademickie, Biblioteka otrzymała własną strukturę organizacyjną¹⁰. Ponadto Statut określał jej zadania, a także przewidywał powołanie Komisji Bibliotecznej. Lata trzydzieste były również okresem sprzyjających warunków dla rozwoju Biblioteki Akademii Górniczej. Fakt otrzymania nowego pomieszczenia w gmachu głównym uczelni wiązał się z możliwością zwiększenia zasobów bibliecznych. Realizuje-

⁶J. B o r n s t e i n o w a: Biblioteki naukowe w Polsce w oświeceniu statystycznym, "Przegląd Biblioteczny" 1928 z.4, s.285.

⁷Tamże, s.283.

⁸"Rocznik Polityczny i Gospodarczy" /Wyd./ Polska Agencja Telegraf.1948, s.942.

⁹J. B a Ź m g a r t: Edward Kuntze jako bibliotekarz, "Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej" 1971, nr 1/2 s.15.

¹⁰Z. R y b s k a: Biblioteka Główna. W: Akademia Ekonomiczna w Krakowie w ubiegłym półwieczu 1925-1975, Kraków 1975, s.105.

jąc to zamierzenie, między innymi w latach 1935-1936 zakupiono 140 czasopism naukowych z zakresu mineralogii, górnictwa i hutnictwa. Koniecznością stało się również stworzenie centralnego katalogu zbiorów bibliotek podręcznych zakładów Akademii, do którego opracowania przystąpiono w latach 1934-1935¹¹.

Centralna Biblioteka Pedagogiczna Kuratorium Okręgu Szkolnego Krakowskiego była przed wojną największą biblioteką pedagogiczną w kraju. Bogaty księgozbiór naukowy tworzyły druki zwarte oraz czasopisma, zgromadzone pod kątem potrzeb nauczycieli oraz uczniów. Biblioteka posiadała ponadto bogaty dział beletrystyki¹². Znaną poza granicami kraju była Biblioteka Muzeum Przemysłowego posiadająca bogaty księgozbiór z zakresu architektury oraz przemysłu artystycznego, służący zarówno pracownikom naukowym jak i uczącej się młodzieży¹³. Okręgowa Biblioteka Wojskowa, będąca jednostką macierzystą dla sieci bibliotek pułkowych, zgromadziła dzieła naukowe z zakresu wojskowości, ogólnonaukowe oraz mapy wojskowe¹⁴.

Stan ilościowy zbiorów wymienionych bibliotek Krakowa przed wrześniem 1939 roku przedstawiał się następująco:

- Biblioteka Jagiellońska: ogółem 657 059 tomów¹⁵,
- Biblioteka PAU: w maju 1939 roku Biblioteka liczyła 2074 rękopisów skatalogowanych, 138 inkunabułów, 1584 rzadkich druków oraz 196 000 tomów wydawnictw ciągłych, druków po 1600 roku i broszur¹⁶;
- Biblioteka Czartoryskich: zbiory Biblioteki podzielone były na trzy działy:

- 1) druki - ponad 70 000 druków nowszych (około 150 000 tomów), 296 inkunabułów, 2 300 poloniców z XVI w.;
- 2) kartografia - 2 500 map luźnych i 130 atlasów;
- 3) rękopisy - 1 254 dokumentów pergaminowych 8 500 rękopisów¹⁷;

- Centralna Biblioteka Pedagogiczna Kuratorium Okręgu Szkolnego

¹¹S. B i a ł a s, A. S z y p i ń s k i: Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie w latach 1919-1959. Kronika, t.I. Kraków 1959, s.135.

¹²S. W i s ł o c k a: Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka w Krakowie, W: 40 lat Pedagogicznej Biblioteki Wojewódzkiej w Krakowie. Warszawa 1963, s.9.

¹³K. W i ł k i e w i c z: Biblioteka Muzeum Przemysłowego w Krakowie. "Bibliotekarz" 1946, nr 1-2, s.26.

¹⁴B. O r o w i e c: Okręg. Biblioteka Wojskowa w Krakowie. "Bibliotekarz" 1946, nr 1-2, s.27.

¹⁵Dane ze sprawozdania rocznego 1937/38; E. K u n t z e: Dzieje Biblioteki Jagiellońskiej..., s.15.

¹⁶K.L.: Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności, "Kwartalnik Historyczny" 1949 z.1/4, s.379.

¹⁷K. B u c z e k: Z przeszłości Biblioteki XX Czartoryskich oraz przyczynki do dziejów Biblioteki Poryckiej. Kraków 1936, s.21.

Krakowskiego: w 1937 roku Biblioteka liczyła 38 000 tomów druków zwartych oraz czasopism¹⁸;

- Biblioteka Muzeum Przemysłowego: w latach 1935/36 Biblioteka posiadała 47 656 tomów, gabinet rycin - 23 975 egzemplarzy oraz 7 058 sztuk fotograficznych¹⁹;

- Biblioteka Akademii Górniczej: 31 maja 1938 roku księgozbiór Biblioteki wynosił 11 343 tomy wydawnictw zwartych opracowanych, 4 931 tomy czasopism oraz 919 tomów wydawnictw specjalnych²⁰;

- Biblioteka Akademii Handlowej: około 15 000 tomów²¹;

- Okręgowa Biblioteka Wojskowa: w 1939 roku Biblioteka posiadała 27 000 tomów, w tym około 40% w językach obcych oraz 3 000 map²²;

- Biblioteka Akademii Sztuk Pięknych: w 1923 Biblioteka liczyła 2 489 dzieł z różnych dziedzin sztuki, w tym 534 z zakresu architektury²³.

Wrzesień 1939 roku zastał biblioteki nie najlepiej przygotowane na wypadek działań wojennych. Ostatnie miesiące przed wybuchem wojny były okresem wzmożonych prac zacierających do zabezpieczenia księgozbiorów, ale polegały one w głównej mierze na gromadzeniu sprzętu przeciwpożarowego oraz skrzyń do pakowania, na wypadek ewakuacji, tomów. Brak było kompleksowego planu akcji zabezpieczenia zbiorów, zaś dyrektorzy bibliotek dysponowali bardzo ograniczonymi możliwościami finansowymi i lokalowymi. Do zabezpieczenia zbiorów w Bibliotece Jagiellońskiej przystąpiono dopiero w ostatnich dniach sierpnia 1939 roku. Najcenniejsze zbiory tj. rękopisy, starodruki, zbiory graficzne przeniesione zostały do odpowiednio przygotowanych piwnic w Collegium Nowodworskiego. Prace zabezpieczające ukończono 3 września 1939 roku²⁴. W Bibliotece Polskiej Akademii Umiejętności rękopisy, inkunabuły oraz cimelia złożone zostały w specjalnym schronie o grubo sklepionych piwnicach gmachu przy ul. Sławkowskiej 17. Od sierpnia 1939 roku trwały

¹⁸S. w i s ł o c k a: Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka..., s.9.

¹⁹Biblioteka Miejskiego Muzeum Przemysłowego. Sprawozdania z działalności Muzeum Przemysłowego 1921-1950. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Krakowie, zespół akt MPA 8.

²⁰Z dziejów Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie w latach 1919-1967. Kraków 1970. s.597.

²¹Dane liczbowe podane przez prof. Zbigniewa Żabińskiego, byłego dyrektora Biblioteki.

²²B o r o w i e c : Okręg. Biblioteka Wojskowa w Krakowie...s.27.

²³E. C h w a l e w i k: Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety galeryjne, muzea i inne zbiory pamiątek w ojczyźnie i na obczyźnie. Warszawa 1926, t.1, s.193.

²⁴E. K u n t z e: Dzieje Biblioteki Jagiellońskiej pod okupacją..., s.6.

też w Bibliotece Czartoryskich prace zmierzające do ochrony cennych zasobów bibliotecznych. Druki polskie z XVI w. wraz z dyplomami pergaminowymi znieśiono do magazynu parterowego, adaptując do tego celu najbardziej suche sale. Rękopisy iluminowane, niewielka liczba rękopisów nieiluminowanych oraz kilka dyplomów pergaminowych wywieziono do Sieniawy nad Sanem, gdzie w piwnicach pałacu Czartoryskich zostały ukryte i zamurowane. Dyplomy pergaminowe pochodzące z Archiwum Koronnego złożono w Archiwum Akt Dawnych Miasta Krakowa, skąd po roku wróciły do Biblioteki i tam zostały ukryte. Dwa inwentarze dyplomów pergaminowych schował i zabezpieczył dr Eugeniusz Latacz, przedwojenny bibliotekarz Biblioteki Czartoryskich. Na kilka tygodni przed wybuchem wojny przystąpiono do prac zabezpieczających w Bibliotece Muzeum Przemysłowego. Dzieła najcenniejsze zaznaczono czerwonymi kartkami, mniej cenne żółtymi, a pozostałe - białymi. Kolory oznaczały kolejność ratowania w zależności od czasu i możliwości. Ponadto do suchych piwnic wstawiono odpowiednie półki na których umieszczono sporą ilość książek oraz sztychów²⁵. Pozostałe biblioteki w akcji zabezpieczania cennych zbiorów również adoptowały odpowiednie pomieszczenia, w których chowały najwartościowsze pozycje oraz inwentarze. Niekiedy brak tego typu sal czy piwnic uniemożliwiał prowadzenie akcji.

Sytuacja, jaka zapanowała w mieście w pierwszych dniach września, zdeorganizowała pracę w bibliotekach. Część pracowników została powołana do wojska, inni w popłochu opuścili miasto, nieliczna tylko grupa pozostała na miejscu. Z personelu Biblioteki Jagiellońskiej zmobilizowani - zostali dr Karol Piotrowicz, Gustaw Schmager, Jan Siwek, Józef Sowa, Piotr Szczurek oraz Jan Wójcik. Część personelu na polecenie sekretarza Uniwersytetu Jagiellońskiego dra Włodzimierza Ottmana opuściła Kraków. W Bibliotece pozostali jedynie dyrektor Edward Kuntze, dr Wanda Dobrowoła, Mieczysław Demetrykiewicz oraz magazynierzy i woźni²⁶. Trudna sytuacja panowała również w Bibliotece PAN, bowiem do wojska powołani zostali wspomniany dyrektor Karol Piotrowicz oraz dr Leon Wyrostek. Na mocy zarządzenia Prezesa PAU kierownictwo Biblioteki objęła Waleria Suszyło²⁷. W pozostałych bibliotekach czyniono ostatnie prace związane z ochroną zbiorów oraz lokali. Żadna biblioteka nie została

²⁵ Sprawozdanie Muzeum Przemysłu Artystycznego w Krakowie za czas od wybuchu wojny do wyzwolenia tj. od września 1939 do grudnia 1945. Sprawozdania z działalności Muzeum Przemysłowego 1921-1950. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Krakowie, zespół akt MPA 8.

²⁶ E. K u n t z e: Dzieje Biblioteki Jagiellońskiej pod okupacją..., s.6.

²⁷ "Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności 1939/1945", Kraków 1946 s.25

pozbawiona zabezpieczenia i opieki. W miarę możliwości, niekiedy bardzo skromnych, akcja zabezpieczenia księgozbiorów prowadzona była według instrukcji własnych opracowanych przez zarządy.

Po zajęciu przez Niemców Krakowa w dniu 6 września 1939r. biblioteki nadal funkcjonowały, powracali również do pracy bibliotekarze. Pierwsze wizytacje przedstawiciele władz okupacyjnych w bibliotekach, szczególnie zaś w Bibliotece Jagiellońskiej, miały na celu bądź obejrzenie gmachu i zbiorów, bądź też poszukiwania map oraz literatury, dotyczących miejscowości, w których miały stacjonować wojska niemieckie. Zdarzały się również niespodziewane najścia funkcjonariuszy hitlerowskich, którzy nękali pracowników, sprawdzając na podstawie katalogów oraz inwentarzy kompletność zbiorów.

Na posiedzeniu Senatu Uniwersytetu Jagiellońskiego w dniu 9 listopada 1939 roku zapadła decyzja o rozpoczęciu z dniem 11 listopada normalnych zajęć na uczelni. Poczyniono również przygotowania do otwarcia Biblioteki Jagiellońskiej, które nastąpiło 6 listopada. Dzień 6 listopada 1939 roku zapisał się "czarną kartą" w dziejach nauki i kultury polskiej. Akcja znana pod nazwą "Aktion gegen Universitasprofessoren" a przebiegająca pod hasłem "Sanderaktion Krakau", doprowadziła do aresztowania 136 pracowników naukowych środowiska krakowskiego, wywiezionych następnie do Sachsenhausen - Oranienburga. Po aresztowaniu profesorów o godz. 13.00 do Biblioteki Jagiellońskiej przybył oddział SS-manów z Untermarschalführerem Papkem z nakazem natychmiastowego jej zamknięcia. Po opuszczeniu gmachu przez pracowników Biblioteka została zamknięta i opieczętowana²⁸.

Kilka dni później tj. 16 listopada Niemcy zamknęli Bibliotekę PAU, personel zwolnili, budynek zaś przeznaczono na siedzibę Deutsche Volksbücherei²⁹.

Grudzień tegoż roku był ostatnim miesiącem funkcjonowania Biblioteki Akademii Górniczej. Na skutek niszczyielskiej działalności hitlerowców, skierowanej nie tylko w stronę księgozbioru Biblioteki, ale również wyposażenia gabinetów i pracowni, zapadła decyzja o przewiezieniu zbiorów do nowego budynku Biblioteki Jagiellońskiej przy Al. Mickiewicza 22. Gmach Akademii Górniczej przeznaczono na siedzibę rządu Generalnego Gubernatorstwa. W okresie tym dużo wartościowych książek, bo około 5 000 zaginęło. Część z nich została wypożyczona instytucjom i urzędom niemieckim, pozostałe zaś rozgrabili profesorowie niemieccy Akademii Górniczej z Fryburga Saskiego. Transport książek kie-

²⁸E. Kun't z e: op.cit.; s.7.

²⁹D. R e d e r o w a, Z. J a b ł o Ń s k i: Zarys dziejów Biblioteki PAN w Krakowie w latach 1856-1956. "Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie" 1955 s.39.

rowany przez dyrektora Biblioteki inż. Oskara Nowotnego, przy pomocy asystentów J. Janiszewskiego, J. Samujły, laborantów J. Olszewskiego i J. Koniecznego objął księgozbiory Biblioteki Głównej, bibliotek zakładowych oraz studenckich kół naukowych³⁰. Przewiezione furmankami oraz samochodami ciężarowymi zbiory umieszczono w magazynach Biblioteki Jagiellońskiej³¹. Biblioteki zakładów Wydziału Hutniczego zostały przez Niemców pozostawione w gmachu Akademii na Krzemionkach, stanowiąc księgozbiór średniej szkoły górniczo-hutniczej³².

Również Gmach Akademii Handlowej został zajęty przez Niemców, którzy przeznaczyli go początkowo na Urząd Drogowy, następnie zaś na Kasyno. Zbiory Biblioteki znajdującej się w budynku uczelni przy ul. Sienkiewicza częściowo przejęte zostały przez urzędy niemieckie, wiele książek użyto zamiast opału. Duże zasługi w obronie księgozbioru położyli Myszonowie, zajmujący się skupem makulatury. Wywiezione przez nich z biblioteki skrypty ukryte zostały w składzie makulatury. Wiele książek uchronili przed zniszczeniem profesorowie Akademii, a także Gołdasowie, woźni, ukrywając wiele wartościowych tomów w piwnicy³³.

Do Biblioteki Muzeum Przemysłowego przybyli Niemcy zaraz w pierwszych dniach września. Byli wśród nich wyżsi oficerowie, bibliofile, pragnący obejrzeć zbiory oraz lokal. Po upływie kilku tygodni Biblioteka została przez Gestapo zamknięta i opieczętowana. Mimo to udało się pracownikom wejść do środka i zabrać najcenniejsze rzeczy. Tym to sposobem uratowano prace dr Ludwika Birkenmajera "Nicolaus Copernicus und der Deutsche Ritterorden", wydanej staraniem Towarzystwa Miłośników Książki. Książkę tę interesowała się szczególnie biblioteka partyjna w Monachium. W czasie, gdy Biblioteka była zamknięta, Niemcy mając klucze samowolnie wynosili najwartościowsze egzemplarze. Zginęło wówczas wiele albumów, fotografii, klisz fotograficznych³⁴.

W centrum zainteresowania okupanta znalazła się również Biblioteka Czartoryskich. Pierwsze wizyty Niemców miały na celu nie tylko rezejrzenie się w zasobach, ale również sprawdzenie tychże z księgami inwentarzowymi. Brak dyplomów pergaminowych, wcześniej ukrytych, tłumaczono wywiezieniem ich do Francji przez dyrektora Muzeum gen. Mariana Kukiela. Krakowski zbiór we wrześniu 1939 roku nie poniósł żadnych strat. Natomiast ukryty w Sieniawie został przez niemieckich żołnierzy

³⁰ J. S a m u j ł y o: Akademia Górnicza w okresie okupacji, w: Z dziejów Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie w latach 1919-1967. Kraków 1970 s.97.

³¹ E. K u n t z e: Op.cit., s.10.

³² H. L i p s k a: Biblioteka Akademii Górniczej, "Bibliotekarz", 1946, nr 1-2, s.26.

³³ Na podstawie wywiadu z prof. Żabińskim oraz mgr Gołdasem.

³⁴ K. W i t k i e w i c z: Biblioteka Muzeum Przemysłowego ..., s.26.

zrabowany. Ocalałe paki z Sieniawy przewiózł książę Adam Czartoryski do Pełkini. W drugiej połowie października 1939 roku Gestapo skrzynie z Pełkini wywoziło do Rzeszowa, a stamtąd do Krakowa. W Krakowie ślad po zbiorach zaginął. Dopiero po upływie kilku miesięcy, poinformowano, iż znajdują się w Bibliotece Jagiellońskiej³⁵.

W znacznej części zniszczona została Centralna Biblioteka Pedagogiczna Kuratorium Okręgu Szkolnego Krakowskiego. Gmach zajęty przez wojsko niemieckie, przeznaczono na magazyny oraz kantynę. Księgozbiór przeniesiony do wolnych pomieszczeń, pozbawiony został należytego zabezpieczenia. Uratowało się około 22-23 tys. tomów bez katalogów. Zbiór ten przewieziony został do Biblioteki Jagiellońskiej.

Po zamknięciu Biblioteki Jagiellońskiej oficjalnym dyrektorem został dr Sappok, delegowany przez Hofrata dra Watzkiego, szefa Hauptabteilung Wissenschaft und Unterricht. Pozostające w dyspozycji Niemców zbiory narażone były na niebezpieczeństwo zniszczenia lub kradzieży. Opiekę nad księgozbiorem sprawował jedynie magazynier Jan Pietras, zatrudniony przez Niemców do prac magazynowych, głównie przy odczukiwaniu dzieł. On to dostarczał informacji dyr. Kuntzemu o wszelkich poczynaniach grasujących w Bibliotece Niemców. Nocą zaś wynosił wartościowe dzieła oraz podręczniki potrzebne w tajnym nauczaniu³⁶. W Bibliotece Jagiellońskiej w tym okresie zrabowana została znaczna część zbiorów graficznych. Masowego spustoszenia zbiorów dokonywał inż. Horstman, dekorator wawelskiego mieszkania Franka oraz jego siedziby w Krzeszowicach.

Gubernator Hans Frank zacierając do stworzenia w Krakowie centrum nauki niemieckiej na Wschodzie powołał na przełomie marca i kwietnia 1940 roku Institut für deutsche Ostarbeit /Instytut Pracy Niemieckiej na Wschodzie/. Instytut miał za zadanie "udowodnić", że ziemie nad Wisłę są pradawnym terytorium niemieckim i że prawa niemieckie do tego terenu są większe niż "przypadkowego elementu błakającego się pomiędzy wielkimi mocarstwami - Rosją i Niemcami"³⁷. Na siedzibę Instytutu przeznaczone zostały gmachy Collegium Nowodworskiego oraz Collegium Maius. Przygotowania do otwarcia, które miało nastąpić w dniu urodzin Hitlera tj. 20 kwietnia, spowodowały duże zagrożenie dla znajdującego

³⁵ Sprawozdanie z wydarzeń toczących w Muzeum XX Czartoryskich w Krakowie od października 1939 do lutego 1940. Biblioteka Czartoryskich teczka sygn. 3139.

³⁶ J. B a u m g a r t: Edward Kuntze jako bibliotekarz..., s.16.

³⁷ Instytut Pracy Niemieckiej na Wschodzie, "Przegląd Spraw Kultury" 1943, nr 1, s.4.

się tam księgozbioru. Książki, katalogi oraz akta różnych biur wniesione zostały do jednej z sal i pozostawione w nieładzie. W tej sytuacji zapadła decyzja o przeniesieniu zbiorów do nowego, ale nie w pełni wykończonego gmachu przy Alejach Mickiewicza 22. Wszelkie plany, obliczenia dokonane zostały przez dyr. Kuntzego i polski personel jeszcze przed wybuchem wojny³⁸. 3 sierpnia 1940 roku kierownictwo Biblioteki objął dr Abb, były dyrektor Biblioteki Uniwersyteckiej w Berlinie. Za zgodą Abba i władz niemieckich przy przeprowadzce zatrudniony został jedynie polski personel. Prace przygotowawcze trwały od 15 lipca do 17 sierpnia 1940 roku, natomiast samo przenoszenie od 19 sierpnia do 25 września tegoż roku. Czynnościom tym towarzyszyły liczne trudności i niepowodzenia. Gmach nie był dostatecznie przygotowany do przyjęcia zbiorów, w magazynie montowano półki, na podłogach kładziono ksyloit, doprowadzono elektryczność.

Przy przenoszeniu zbiorów personel podzielony był na dwie grupy. Jedna w starym gmachu czyściła oraz przygotowywała książki do transportu, druga zaś w budynku przy Al. Mickiewicza przyjmowała je, sprawdzając dołączone spisy z zawartością skrzyń. Następnie książki ustawiane były w magazynach bądź czytelniach na przeznaczonych już miejscach. W trakcie trwania owych prac, po raz pierwszy księgozbiór dokładnie policzono. Liczba wszystkich tomów wynosiła 643 937, z tego 397 173 tomów oprawnych i 246 764 nieoprawnych broszur. Przy przenoszeniu księgozbioru Biblioteki Jagiellońskiej użyto 13 020 skrzyń oraz 217 wozów meblowych³⁹.

Do pomieszczeń Biblioteki Jagiellońskiej zaczęto również zwozić biblioteki zakładów i seminariów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Przeniesiono zbiory wszystkich bibliotek seminariów Wydziału Teologicznego, prawie wszystkie zasoby bibliotek seminariów humanistycznych Wydziału Filologicznego, zdekompletowane księgozbiory bibliotek zakładów Wydziału Rolniczego, Bibliotekę Seminarium Ekonomii Politycznej z Wydziału Prawa, Bibliotekę Zakładu Historii i Bibliotekę Seminarium Medycyny z Wydziału Lekarskiego, biblioteki seminariów Językoznawstwa Słowiańskiego, Języka Polskiego, Historii Literatury Polskiej a także biblioteki Studium Słowiańskiego i Instytutu Matematycznego, księgozbiory Zakładu Anatomii Porównawczej i Zakładu Fizycznego, Biblioteki seminariów Wydziału Prawa, biblioteki Instytutów Geograficznego, Socjologicz-

³⁸ H. L i p s a k a: Biblioteka Jagiellońska w czasie okupacji ..., s.133.

³⁹ J. B a u m g a r t: op.cit., s.18.

nego oraz Etnograficznego zabrane zostały w całości przez Institut für deutsche Ostarbeit⁴⁰.

Na początku 1940 roku przewieziono z Warszawy zbiory Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki w Polsce. Były to klisze fotograficzne, zbiory rysunków pomiarowych, odbitki fotograficzne, materiały ikonograficzne, kartoteki, katalogi⁴¹. Do Biblioteki Jagiellońskiej zwieziono ponadto zbiory Centralnej Biblioteki Pedagogicznej /10 wozów meblowych/, Biblioteki Polskiej Akademii Umiejętności, Biblioteki Akademii Handlowej, Biblioteki Akademii Sztuk Pięknych /4 wozy meblowe/.

Przewóz zbiorów Biblioteki PAU rozpoczęto 11 września 1940 roku kontynuowano zaś 12 i 14 września. Transport ten objął 4 wozy meblowe. Pozostały na miejscu księgozbiór nadal narażony był na niebezpieczeństwo grabieży ze strony Niemców. Chroniąc go przed grabieżą, odkurzone i spakowane w skrzynie tomy przetransportowano w dniach od 1 listopada do 2 grudnia 1940 roku. Użyto wówczas 87 wozów meblowych⁴². Główny udział w tychże pracach miały bibliotekarki Waleria Suszylówna, Maria Antosiewiczówna i Janina Kowalschówna oraz dwóch woźnych. Zgromadzonym w Bibliotece Jagiellońskiej zbiorom przeznaczono 6 piętro magazynu. Woluminy ułożone zostały w porządku zgodnym ze stosowanym w Bibliotece PAU, najpierw tomy z sygnaturą miejscową: pokój, szafa, półka, z kolei przeasygnowane z numerem currens. Na końcu zaś ustawione w porządku geograficznym wydawnictwa zagraniczne⁴³. Zgromadzony w tym miejscu księgozbiór liczył 197 568 tomów. Na tym samym piętrze usytuowano również dublety Biblioteki oraz książki nadesłane przed wrześniem 1939 roku z Biblioteki Polskiej w Paryżu. Część z nich przeznaczona była dla PAU, część dla Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie. W grudniu 1940 roku rozpoczął się transport wydawnictw Akademii, który ukończono na święta Bożego Narodzenia. Użyto wówczas 44 wozy meblowe. Wznowiony 17 lutego 1941 roku, objął 92 wozy meblowe. Ponadto na polecenie Abba zostały zabrane wydawnictwa oddane w komis firmie Gebetnera i Wolfa (11 wozów meblowych). W 4 wozach meblowych przewieziono wydawnictwa znajdujące się jeszcze w Drukarni Uniwersyteckiej. W sumie przewóz wszystkich zbiorów objął 154 wozy meblowe. W trakcie trwania przewozu księgozbioru na bieżąco sporządzany był przez Marię Antosiewicz katalog. Na kartach katalogowych notowano sygnaturę miejscową, które dany tom w Bibliotece Jagiellońskiej zajmował⁴⁴.

⁴⁰E. K u n t z e: op.cit.,s.16.

⁴¹J. Z a c h w a t o w i c z: Wspomnienia z lat okupacji. W: Walka o dobrą kulturę, Warszawa 1974 t.1 s.114.

⁴²E. K u n t z e: Dzieje Biblioteki Jagiellońskiej pod okupację... s.18.

⁴³Ułożone w porządku geograficznym tzn.według miast, w których sięściły się wydawnictwa tych publikacji. E. K u n t z e: op.cit.,s.18.

⁴⁴E. K u n t z e: op.cit.,s.20.

Od 1942 roku w gmachu przy Alejach Mickiewicza 22 znalazły pomieszczenie zbiory Naukowego Instytutu Katolickiego, radziechowska biblioteka Stanisław Badeniago, Biblioteka Stowarzyszenia Nauczycielak. Zgromadzono także w murach "Jagiellonki" księgozbiory Urzędu Górniczego, Żydowskiego Stowarzyszenia "Ezra"; bibliotekę hebraistyczną rabina Fleischmana; cenny księgozbiór Potockich z Krzeszowic i "Pałacu pod Baranami" oraz zbiory wielu profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego⁴⁵. Na początku 1943 roku przewieziona została Biblioteka Służaczów Prawa wraz ze składem własnych wydawnictw oraz Biblioteka Szkoły Nauk Politycznych (11 wozów meblowych). W latach 1941-1944 zwożono książki ze skonfiskowanych antykwariatów, czytelników oraz wielu innych instytucji, które na rozkaz okupanta zostały zlikwidowane⁴⁶.

Połączone zbiory Biblioteki Jagiellońskiej, Biblioteki Akademii Górniczej oraz Biblioteki PAU tworzyły tzw. "Staatsbibliothek", której dyrektorem został dr Gustaw Abb. Początkowo wszystkie biblioteki miały podlegać dystryktom, oddzielnie zaś kierowano by nimi z ramienia "Hauptabteilung Wissenschaft". Jednakże Abb uzależnił biblioteki bezpośrednio od władzy centralnej. Sprawami bibliotek polskich zajmował się Zarząd Główny Bibliotek /Hauptverwaltung der Bibliotheken des Generalgouvernement Polens) w oddziale Nauki i Wychowania. Na czele Zarządu stał również Abb, któremu podlegały wszystkie biblioteki naukowe i powozeczne całego obszaru okupowanych krajów wschodniej Europy oraz tzw. "Ostlandu", czyli Ukrainy, Białorusi, Litwy, Łotwy i Estonii. Do pomocy Abb posiadał swoich regentów, którzy pełnili jednocześnie funkcje komisarzycznych kierowników bibliotek państwowych, utworzonych na terenie okupowanych krajów⁴⁷. Zaś Biblioteka Czartoryskich podlegała Zarządowi Bibliotek oraz Dyrekcji Archiwów. Zarząd Bibliotek interesowały druki, zaś dzieła rękopisów i dokumentów podlegał Dyrekcji Archiwów⁴⁸.

Jak już wcześniej wspomniano, dyrektorem "Staatsbibliothek" został dr Gustaw Abb, popularnie nazywany "Draben". Biblioteka Jagiellońska w okresie jego rządów miała przyjąć charakter na wskroś niemiecki. Podstawę funkcjonowania stanowiły zarządzenia Abba, zamieszczane w wydawanych przez niego okólnikach. Zarządzenia te zobowiązywały polski personel biblioteczny do stosowania między innymi pruskiej instrukcji katalogowania, kart formatu międzynarodowego przy równoczesnym zanies-

⁴⁵ H. L i p s k a: Biblioteka Jagiellońska w czasie okupacji..., s.134.

⁴⁶ E. K u n t z e: op.cit., s.22.

⁴⁷ Biblioteki i księgarnie pod okupacją. "Kultura Jutra" 1943 nr 1, s.22.

⁴⁸ M. F r i e d b e r g: Archiwa i biblioteki..., s.115.

chaniu stosowanych do tej pory praktyk. W związku z tym zamknięty został stary katalog alfabetyczny oraz przerwano kontynuację inwentarza. Stworzone zostały nowe katalogi alfabetyczny, rzeczowy i topograficzny. Z książek usunięto exlibrisy, a na ich miejsce wprowadzono naklejki z wypisaną sygnaturą, które naklejano na grzbietach tomów. Jedynie wydawnictwa ciągłe, w tym czasopiisma, otrzymały dawną sygnaturę. Nową sygnaturę tworzył format, rok nabycia wydawnictwa oraz liczba porządkowa akcesji. Wydawnictwa seryjne oraz czasopiisma zamiast roku w sygnaturze posiadały literaturę Z /Zeitschrift/. Zachowano też dawniejszy superexlibris, ale już bez znaku bibliotecznego. Pieczęcie Biblioteki zastąpiono nowymi ze swastyką. Prowadzona akcesja druków była jednocześnie inwentarzem. Zamknięta została kartoteka rewersów oraz zlikwidowano dezyderatki do czytelników. Wprowadzono nowe rewersy. Służyły one zarówno do wypożyczeń książek na zewnątrz, jak i również do korzystania w czytelnich⁴⁹.

9 czerwca 1942 roku Abb wydał nakaz używania na terenie Biblioteki wyłącznie języka niemieckiego. Wszelkie pisma, dokumenty, uwagi umieszczane na kartach katalogowych lub w rewersach musiały być pisane w języku niemieckim. Ponadto Abb zażądał, by w okresie 14 dni lub jednego miesiąca dostarczana mu była lista nowo nabytych wydawnictw. Sporządzana przez pracowników lista nabytków wydawana była w zeszytach pt: "Verzeichnis der Neuerwerbungen Auswahlliste", które drukowała Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego. Dziełem o szerszym rozmiarze, powstałym w Bibliotece Jagiellońskiej, była opracowana przez Polaków Bibliografia Generalnego Gubernatorstwa. Początkowo objąć miała lata 1939-1942, później jednak poszerzona została do 1943 roku i częściowo 1944 roku. Bibliografię zajmowali się mgr J. Baumgart, A. Bar, H. Lipska, S. Urbańczyk. Za lata 1939-1942 obejmowała 252 strony dwuszpaltowe⁵⁰.

Główne źródło wpływu książek do Biblioteki stanowił ich zakup, którego rozmiary w poszczególnych latach ilustruje poniższa tabela:

L a t a	Ilość tomów
Ostatnie miesiące 1940 r. i pierwszy kw. 1941 r.	2.054
1941/42	12.171
1942/43	8.212
1943/44	3.724

⁴⁹ E. K u n t z e: op.cit., s.25.

⁵⁰ H. L i p s k a: Biblioteka Jagiellońska w czasie okupacji ... s.139.

Z tabeli tej wynika, iż najwięcej tomów zakupiono w latach 1941/42. Spadek ilości nabywanych książek, który nastąpił w latach 1943/44, spowodowany był dużej mierze ograniczonym limitem przyznawanych funduszy. Ponadto Abb odmówił zgody na zakup kosztownych wydawnictw. Również i księgarze niemieccy nie chcieli sprzedawać książek, zasłaniając się argumentem o wyczerpanym nakładzie. Wzrosły też ceny w natywkwariatach. W sumie w latach 1940-1944 zakupiono 26 161 tomów za 821 409 zł. W omawianym okresie do Biblioteki wpłynęły dary /4 014 tomów/ oraz liczne egzemplarze obowiązkowe /1 387 tomów/. Razem zbiory Biblioteki Jagiellońskiej w ciągu 1940-1944 zwiększone zostały o 31 562 tomy⁵¹.

Z książek znajdujących się w Bibliotece korzystać mogli Niemcy i Volksdeutsche. Polakom pracującym w niemieckich urzędach i instytucjach wolno było korzystać pod warunkiem przedłożenia zezwolenia z miejsca pracy. Niemiec, chcąc pożyczyć książkę do domu, winien był posiadać gwarancję niemieckiego urzędnika państwowego, zamieszkującego na stałe w Krakowie, czego oczywiście nie stosowano. Odwiedzający Bibliotekę Niemcy - to głównie pracownicy Institut für Deutsche Ostarbeit. Nieliczna grupa korzystających z czytelni - to polacy profesorowie uczący w szkołach i kursach niemieckich. Jako wykładowcy mieli prawo do posiadania karty bibliotecznej, która mimo stracenia ważności nadal im służyła, umożliwiając tym samym korzystanie ze zbiorów. Na podstawie księgi wydawanych kart bibliotecznych można stwierdzić, iż zostały one wydane 83 Polakom⁵². W latach 1941-1944 pożyczających w Bibliotece Jagiellońskiej było 2 621 osób, wypożyczono 35 599 tomów. W Czytelni Głównej zanotowano 28 828 odwiedzin czytelników, którzy skorzystali z 20 984 woluminów. Jeżeli zaś chodzi o wypożyczenia międzybiblioteczne, to do Rzeszy wysłano 488 druków i 241 rękopisów, wprowadzono zaś 3 737 druków i 109 rękopisów⁵³.

Z zdeponowanych w "Jagiellonce" bibliotek do ogólnego użytku oddane były dwie: Biblioteka PAU, która rozpoczęła swe funkcjonowanie od marca 1941 roku oraz Biblioteka Akademii Górniczej. Korzystać z nich można było tylko w wypadku, gdy Biblioteka Jagiellońska nie posiadała danego dzieła lub gdy zostało ono wypożyczone. Katalogi tychże bibliotek ustawione były w sali katalogów Biblioteki Jagiellońskiej. Biblioteka PAU posiadała cztery katalogi alfabetyczne: stary z sygnaturami

⁵¹E. K u n t z e: op.cit., s.33.

⁵²Tamże, s.35.

⁵³H. L i p e k a: Biblioteka Jagiellońska w czasie okupacji..., s.138.

własnymi, nowy z numerus curens oraz katalogi czasopism i cimełów. Na polecenie Abba Waleria Suszyłówna w ciągu 1940-1942 połączyła wymienione katalogi w jeden na nowo opracowany i uzupełniony. Z innych ważniejszych prac wykonanych w tym okresie wymienić należy skatalogowanie przez prof. Władysława Semkowicza około 40 dyplomów pergaminowych⁵⁴. Pozostawione w "Jagiellonce" w dużym nieładzie książki Biblioteki Akademii Górniczej, za zgodą władz niemieckich, uporządkowały pp. Langie oraz Grűnerowa. Duże trudności w opracowaniu stanowiły zasoby bibliotek zakładowych jako, że po zajęciu przez Niemców gmachu Akademii, zostały wrzucone do piwnic i pozbawione odpowiedniego zabezpieczenia. Ponadto zaginęły wszystkie inwentarze oraz katalogi 22 bibliotek zakładowych oraz bibliotek studenckich kół naukowych. Pozostały jedynie alfabetyczny i systematyczny katalog Biblioteki Głównej, niektóre katalogi bibliotek zakładowych oraz studenckich kół naukowych. Zgromadzony w Bibliotece Jagiellońskiej księgozbiór Biblioteki Głównej wynosił 18 000 tomów, w tym 6 000 tomów czasopism, natomiast zasoby bibliotek zakładowych liczyły 13 000 woluminów. W trakcie trwania prac porządkowych wyodrębniono 4 300 tomów, których właściciele nie ustalono. W latach 1940-1942 pp. Langie i Grűnerowa opracowały nowy inwentarz Biblioteki Głównej oraz sporządziły brakujące katalogi bibliotek zakładowych. Owe 4 300 tomów zostały również opracowane i włączone do Biblioteki Głównej. Powstał także nowy katalog dubletów. Uporządkowane katalogi oddano do użytku czytelników. Korzystanie ze zbiorów Biblioteki było jednak bardzo ograniczone, ze względu na specyfikę tematyczną gromadzonych zbiorów⁵⁵.

W Bibliotece Jagiellońskiej funkcjonowały ponadto oddziały: orientalistyczny oraz sławistyczny. Oddział orientalistyczny kierowany był przez prof. Tadeusza Kowalskiego, zaś oddział sławistyczny podległy drowi Stanisławowi Urbańczykowi. W "Jagiellonce" mieściła się także redakcja słownika staropolskiego, do którego materiały przewiezione zostały wraz ze zbiorami Biblioteki PAJ. Oficjalne prace, prowadzone przez prof. Kazimierza Nitechego oraz mgr Wandę Namysłowską, sprowadzały się do uporządkowania zgromadzonego materiału. W rzeczywistości Słownik poprawiono, uzupełniono, czyniąc go gotowym do druku⁵⁶.

Sprawą niezwykle ważną dla Biblioteki Jagiellońskiej była odpowiednia ochrona przeciwlotnicza. Potrzeba należytego zabezpieczenia wiązała się z dość niefortunnym położeniem gmachu wśród całego kompleksu budynków, mieszczących instytucje i urzędy niemieckie. W celu ochrony cały

⁵⁴E. K u n t z e: op. cit., s.28.

⁵⁵Tamże, s.28-29.

⁵⁶Tamże, s.40.

gmach oprócz magazynów, uzyskał zaciemnienie. Jesienią 1942 roku przewieziono do Biblioteki 300 skrzyń, w których na wypadek zagrożenia miano wywieźć zbiory. W październiku 1943 roku na skutek nasilającego się niebezpieczeństwa bombardowań, najcenniejsze tomy zapakowane zostały w skrzynie. Początkowo pozostawały na terenie biblioteki, a dopiero w kwietniu 1944 roku przewieziono je na Wawel i ukryto w podziemiach.

W lipcu 1944 roku, w miarę zbliżania się frontu, wśród Niemców zapanał popłoch. Urzędy i instytucje zmieniały swe miejsce pobytu, wprowadzając tym samym dużo chaosu i zamieszania. W budynku Biblioteki Jagiellońskiej zostało umieszczonych 300 pracowników Głównego Urzędu Statystycznego z Warszawy wraz z aktami i wyposażeniem. Przeznaczenie dla nich Czytelni Głównej, spowodowało konieczność usunięcia znajdujących się tam książek. W tym czasie do Biblioteki zostały przewiezione w kilkudziesięciu skrzyniach najcenniejsze przedmioty z Biblioteki Ossolineum z Lwowa wraz z dużą ilością książek rosyjskich i ukraińskich.

Pod koniec 1944 roku Abb zarządził rozpoczęcie przygotowań do wywozu książek nabytych w latach 1940-1944 oraz biblioteki podręcznej bez działu polskiego. Mimo licznych interwencji ze strony dyrektora Kuntzega, przekonywań o dużym niebezpieczeństwie takiego przedsięwzięcia, Abb podtrzymał swoje zarządzenie. W trakcie trwania owych prac polski personel czynił wszystko, by ukryć cenniejsze zbiory. Udało się tym sposobem zachować w bibliotece podręcznej, oprócz działu polskiego w całości religioznawstwo, przyrodę, medycynę, geografję, językoznawstwo a także poszczególne tomy innych działów. Wywieziono jednak z biblioteki encyklopedię, bibliografię, słowniki, działy historii, prawa, sztuki. W ciągu trzech dni spakowano około 25 000 tomów. Do skrzyń z książkami załączone miały być arkusze akcesyjne rejestrujące zawartość całego transportu, a które dało się wyciągnąć. Jako pierwsza do majątku Adelsdorf /Adelin/ za Legnicą na Dolnym Śląsku wysłana została biblioteka podręczna. Drugi transport objął nabytki z lat 1940-1944, z których udało się ukryć wiele wartościowych tomów. Do Adélina wysłano również Chopiniana ze zbioru Ganche'a /prócz fortepianu/.

W drugiej połowie lipca 1944 roku niemieccy urzędnicy zaczęli opuszczać miasto. Po wybuchu Powstania Warszawskiego i na skutek zbliżenia się frontu nad Wisłą, Abb podjął decyzję o zwolnieniu pracowników bibliotecznych i zamknięciu biblioteki, które nastąpiło w dniu 2 sierpnia 1944 roku. W gmachu pozostało 8 osób, w tym dwóch magazynierów, których zadaniem było opiekować się zbiorami. W krótkce i Abb opuścił Kraków⁵⁷.

⁵⁷ Tamże, s. 44.

W okresie od sierpnia do listopada 1944 roku Biblioteka Jagiellońska była siedzibą różnych instytucji wojskowych, partyjnych a nawet szpitalem. Początki faktycznego funkcjonowania Biblioteki przypadają na pierwsze dni listopada 1944 roku, kiedy to otwarta została mała czytelnia a do pracy przystąpiło paru bibliotekarzy. Grupa pracowników pod kierunkiem dyrektora Kuntzego prowadziła ponadto akcję niesienia pomocy bibliotekarzom z Warszawy, Wilna i Lwowa. 12 stycznia 1945 roku prezydent Hauptabteilung Wissenschaft und Unterricht dr Eicholtz oddał Bibliotekę Jagiellońską pod opiekę dyrektora Kuntzego⁵⁸.

Przedstawione powyżej losy sześciu krakowskich bibliotek naukowych, nierozzerwalnie związane są z dziejami Biblioteki Jagiellońskiej. Trzy pozostałe tj. Biblioteka Czartoryskich, Biblioteka Muzeum Przemysłowego oraz Okręgowa Biblioteka Wojskowa nie opuściły swych lokali. Po wkroczeniu wojsk niemieckich do Krakowa, podobnie jak inne biblioteki zostały zamknięte i opieczętowane.

Na podstawie zarządzenia władz Generalnego Gubernatorstwa Muzeum Czartoryskich, a z nim Biblioteka, pozostały nadal na utrzymaniu rodziny Czartoryskich. W momencie, gdy utrzymanie Muzeum, będzie przekraczało możliwości finansowe rodziny "opiekę nad zbiorami" miało przejąć państwo niemieckie. Ponadto archiwalia pochodzące lub dotyczące Rzeszy (w dawnych granicach) miały być przewiezione do Niemiec, zaś dokumenty pochodzenia prywatnego mogły pozostać na miejscu. Z pozostawionych dokumentów odnoszących się do dziejów Niemiec, zrobiono jedynie zdjęcia fotograficzne⁵⁹. 17 lutego 1940 roku z gmachu zostały zdjęte przez dra Kudlicha pieczęcie Gestapo. Na polecenie Niemców wydano do Olkusza 15 dyplomów pergaminowych, dotyczących tego miasta oraz 7 rękopisów ze zbiorów Petrokońskiego do Archiwum Miejskiego w Sieradzu⁶⁰. Część rękopisów iluminowanych zarekwirował Sonderbeauftragten⁶¹. Za zgodą władz okupacyjnych Biblioteka czynna była wyłącznie dla niemieckich naukowców. Kierowali zaś nią dr Eugeniusz Latacz oraz Ludwik Nowak, którzy w miarę możliwości pomagali polskim uczonym, udostępniając po tajemnie potrzebne egzemplarze, Zbiór dyplomów pergaminowych i zbiór rękopisów pozostawał pod opieką dra Karola Buczka. W lutym 1943 roku dr Latacz został aresztowany a następnie wywieziony do Oświęcimia, gdzie wkrótce zmarł. W końcu 1944 roku zmarł na gruźlicę Ludwik Nowak.

⁵⁸ M. L i p e k a: Biblioteka Jagiellońska w czasie okupacji...e.141.

⁵⁹ Sprawozdanie z czynności Muzeum Czartoryskich w Krakowie w III kwartale (od lipca do 30 IX 1940) Biblioteka Czartoryskich, teczka sygn. 3139.

⁶⁰ K. B u c z e k: Biblioteka Muzeum XX Czartoryskich ..., s.26

⁶¹ Sprawozdanie z czynności Muzeum XX Czartoryskich w Krakowie za IV kwartał (od 1 października do 31 XII 1940), Biblioteka Czartoryskich, teczka sygn. 3139.

Pieczę nad zbiorami objął nowy dyrektor Muzeum prof. dr Stanisław Gęsiorowski oraz bibliotekarka dr Kryetyna Sinko-Popielowa. W czasie okupacji jedyną pracą, która została w Bibliotece wykonana, było przeprowadzone w 1943 roku skontrum rękopisów, które wykazało brak 62 numerów, nie licząc 77 wydanych do Sieradza⁶².

Osiem miesięcy po zajęciu Krakowa również otworzona została (wyłącznie dla Niemców) Biblioteka Muzeum Przemysłowego. Książki przechowywane w piwnicy przeniesiono na dawne miejsca, porządkując tym samym rozproszone zbiory. Odwiedziny niemieckich cywilów lub wojskowych wiązały się nierzadko z kradzieżą cennych tomów, bo tak określić można "wypożyczenia" bez pozostawienia rewersów. Do takich "czytelników" należał dr E. Behrens, znający zasoby Biblioteki jeszcze z okresu przedwojennego. W czasie swoich wizyt żądał zazwyczaj wydania większej partii potrzebnych książek: tak było np. przed agresją Niemiec na ZSRR - kiedy to Behrens polecił wydanie wszystkich dzieł dotyczących zabytków i sztuki radzieckiej⁶³. Nieoficjalnie ze zbiorów Biblioteki korzystała młodzież z tajnych kompletów, a także uczeni i artyści.

W specyficznej sytuacji znalazła się Okręgowa Biblioteka Wojskowa, w pomieszczeniach której umieścili Niemcy magazyn żywnościowy stołówki oficerskiej. Dawało to szansę przetrwania zbiorom, jako że magazyn żywnościowy był zamknięty i pilnowany przez specjalny posterunek wojskowy. Ponadto kierownik Biblioteki p. Borowiec, zapalony filatelista, wszedł w porozumienie z urzędnikami niemieckiego wydziału propagandy, również filatelistami, która w zamian za gwarancję niezniszczenia zbiorów, płacił cennymi seriami znaczków pocztowych⁶⁴.

Straty w księgozbiorach krakowskich bibliotek naukowych w stosunku do pozostałych bibliotek są na ogół niewielkie, ale wiele cennych dzieł zostało przez Niemców rozgrabionych i wywiezionych do Rzeszy. Główne straty Biblioteki Jagiellońskiej pochodzą z początkowego okresu okupacji, kiedy to Biblioteka została zamknięta i pozbawiona opieki. Ze znacznej ilości zrabowanych książek utworzono domowe biblioteki w rezydencjach niemieckich dygnitarzy, a także biblioteki hitlerowskich instytucji lub urzędów. Okupanci zrabowali wiele cennych eksponatów z działu graficznego oraz rękopisy.

⁶²K. B u c z e k: Biblioteka Muzeum XX Czartoryskich..., s.26.

⁶³Biblioteka Muzeum Przemysłowego w Krakowie w czasie okupacji. Sprawozdanie z działalności Muzeum Przemysłowego 1921-1950. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Krakowie, Zespół akt MPA 8.

⁶⁴B o r o w i e c: Okręg. Biblioteka Wojskowa..., s.28.

Ze zbiorów Biblioteki PAU zaginęło około 370 wartościowych druków oraz 17 rękopisów. Wśród utraconych rękopisów znalazła się między innymi znaczna część korespondencji Oskara Kolberga, która przed wojną wypożyczona do Poznania tam uległa zniszczeniu. Duże straty poniósł dział literatury pięknej, bo około 7500 tomów⁶⁵. 700 rycin, w tym szereg barwnych, a szczególnie cenne ryciny Reynoldsa oraz Morlanda utracił zbiór graficzny⁶⁶.

Biblioteka Czartoryskich straciła około 20 rękopisów oraz jeden dyplom pergaminowy. Były to w głównej mierze rękopisy wypożyczone przed wojną różnym instytucjom warszawskim: do Archiwum Oświecenia Wojskowego, Biura Historycznego, Centralnej Biblioteki Wojskowej, a także dla Towarzystwa Naukowego Warszawskiego⁶⁷. Zaginęły wówczas "Formularz prawny" z XVIII w., "Spis ksiązek z gazet ułożonych od r.1792-1800", "Wiersze polskie, niemieckie, czeskie, ruskie, hiszpańskie o Polsce"⁶⁸, ze zbioru Petrykowskiego papiery "Biura Lambert" z lat 1857-1861⁶⁹.

Biblioteka Muzeum Przemysłowego utraciła 80 sztuk fotografii ludowych, 135 sztuk fotografii różnej treści, dwa albumy zdjęć oraz 19 sztuk fotografii sławnych mężów polskich. Najdotkliwszą stratą było zaginięcie trzytomowej pracy Przędzińskiego i Rastawickiego "Wzory sztuki średniowiecznej i z epoki odrodzenia pod koniec XVIII w. w dawnej Polsce", wypożyczonej przez Institut für Deutsche Ostarbeit⁷⁰.

Księgozbiór Okręgowej Biblioteki Wojskowej zniszczony został w 10%. Biblioteka straciła wszystkie bibliografie, encyklopedie, większość słowników oraz dzieł albumowych, w sumie około 2700 tomów⁷¹. Straty Biblioteki Akademii Górniczej wynosiły 20-25%, zaś Biblioteki Akademii Handlowej około 30%. Znacznego spustoszenia dokonali Niemcy w księgozbiorze Biblioteki Akademii Sztuk Pięknych, zabierając wiele cennych albumów oraz innych wartościowych wydawnictw z zakresu sztuki.

Przedstawione powyżej fakty odnoszą się raczej do dziejów biblio-

⁶⁵ D. R e d e r o w a, Z. J a b ł o Ń e k i: Zarys dziejów Biblioteki PAU..., s.41.

⁶⁶ A. T r e i d e r o w a: Zbiór graficzny B-ki PAN w Krakowie. Zarys dziejów. "Rocznik Biblioteki PAU w Krakowie" 1956 s.370.

⁶⁷ K. B u c z e k: Biblioteka XX Czartoryskich ..., s.26.

⁶⁸ Zbiór znanych wierszy polskich od Kraezewskiego i Książnina do roku 1832 oraz obcych do 1840 roku.

⁶⁹ Dane ustalono w oparciu o wyniki skontrum oraz księgi inwentarzowe Biblioteki Czartoryskich.

⁷⁰ Sprawozdanie z działalności Muzeum Przemysłu Artystycznego w Krakowie za czas od wybuchu wojny do wyzwolenia tj. od września 1939 do grudnia 1945; Sprawozdanie z działalności Muzeum Przemysłowego 1921-1950; Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Krakowie, zespół akt MPA B.

⁷¹ B o r o w i e c: Okręg. Biblioteka Wojskowa..., s.27.

tek jako instytucji. Mało miejsca zajmują uwagi o ludziach, którym zawdzięczają one swe istnienie. Walka polskich bibliotekarzy, a takim mianem można określić ich pracę, przyczyniła się do zachowania najcenniejszych wartości kultury polskiej, dokumentów historii, dorobku wielu pokoleń. Bibliotekarze włączyli się w nurt działalności konspiracyjnej, brali udział w tajnym nauczaniu, uczestniczyli w wydawaniu prasy konspiracyjnej. Magazyny Biblioteki Jagiellońskiej były np. miejscem redagowania pism "Jutra Polski" oraz "Tygodnika Polekiego". Jednym z redaktorów tych pism był Adam Bar a wielu bibliotekarzy z nim współpracowało. Tu na maszynach bibliotecznych przepisywano artykuły do różnych pism konspiracyjnych a głównie "Dziennika Polskiego"⁷².

Ta codzienna walka w cieniu złowrogiej swastyki prowadzona była aż do momentu wyzwolenia Krakowa tj. do 18 stycznia 1945 roku. W wolnej już Polsce rozpoczął się nowy etap dziejów polskich bibliotek. Zniszczone lokale, sprzęt biblioteczny, rozproszone zbiory wstrzymywały szereg prac. W bardzo ciężkim położeniu, które utrudniało a wręcz paraliżowało działalność, znalazła się Biblioteka Jagiellońska. Brak opału często energii elektrycznej, awaria centralnego ogrzewania hamowały nie tylko pracę, ale również stanowiło niebezpieczeństwo dla księgozbioru. Ponadto w gmachu Biblioteki mieściły się władze Uniwersytetu Jagiellońskiego, Akademii Górniczej, Polskiej Akademii Umiejętności, a także spora liczba pracowników naukowych i bibliotekarzy.

Mimo wszelkich trudności i początkowych niepowodzeń przystąpiono do organizacji działalności Biblioteki. 12 marca 1945 roku udostępniona została mała czytelnia dla 15 osób. Czytelnia ta funkcjonowała tylko dwa miesiące, po upływie których otwarto Czytelnię Główną. 2 maja tegoż roku uruchomiona została wypożyczalnia. Dodatkową trudność stanowiły zdeponowane w Bibliotece zbiory. Oprócz własnego księgozbioru przechowywano zbiory 23 bibliotek podworskich oraz tych, które w okresie okupacji znalazły tu schronienie. Na terenie "Jagiellonki" pozostawała także Biblioteka PAU, której przewiezienie do macierzystego gmachu było niemożliwe ze względu na brak wyposażenia magazynów. W styczniu 1945 roku księgozbiór udostępniono członkom PAU oraz pracownikom naukowym. Przewóz zbioru do Akademii następował stopniowo w latach 1949-1952.

W parę tygodni po wyzwoleniu opuściła gmach przy Alejach Mickiewicza Biblioteka Akademii Handlowej. Wznowiła ona swoją pracę w dniu 14 marca 1945 roku wraz z reaktywowaniem działalności uczelni. Jako

⁷² I. Barowa: Biblioteka Jagiellońska wczoraj i dziś. "Odrodzenie" 1945 nr 53, s.6.

jedną z pierwszych rozpoczęła swe funkcjonowanie Biblioteka Muzeum Przemysłowego. Z początkiem lipca 1945 roku została z Biblioteki Jagiellońskiej przeniesiona do własnego gmachu Biblioteka Akademii Górniczej, której kierownikiem został prof. Władysław Laskowicz. W tymże miesiącu (21 lipca) udostępniona została czytelnikom Okręgowa Biblioteka Wojskowa, zaś jesienią wznowiła swoją działalność Biblioteka Czartoryskich. Centralna Biblioteka Pedagogiczna Kuratorium Okręgu Szkolnego Krakowskiego nadal pozostawała w Bibliotece Jagiellońskiej, udostępniając swoje zbiory nauczycielom. Wróciła do swego lokalu dopiero w 1946 roku.